

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՏԻՊ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԱԲԵՏԻՔ ԵՒԴՈՎԻԱՅԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր՝ Աւետիք պատրիարք Եւդոկիացի, Կարողոս Ֆէրիօլ, Տէր Միքայէլ Խարբերդցի, Մատթէոս Սարը կաթողիկոս-պատրիարք Կեսարացի, Մարտիրոս Գ. Երզնկացի Քիւլհանճեան պատրիարք, Կ. Պոլսոյ հայոց Պատրիարքութիւն, Օսմանեան կայսրութիւն, կաթողիկ քարոզչութիւն, հակակաթողիկ պայքար:

Յետագայ էջերով հրատարակութեան կու տանք ժԸ. դարի առաջին տասնամեակի Կ. Պոլսոյ ներազգային խռովայոյզ դէպքերուն եւ օրուայ դէմքերուն նուիրուած չափածոյ անտիպ գործ մը, որ մասամբ լոյսին կը բերէ յիշեալ ժամանակաշրջանի կացութեան մասին մութ մնացած մանրամասնութիւններ, կը մատնէ որոշ մտայնութիւններ, կը բացայայտէ հոգեբանական վիճակներ եւ կը կատարէ ծանօթ դէմքերու ու դէպքերու մասին հաստատումներ:

Հոս աւելորդ կը նկատենք մանրամասնօրէն խօսիլ այդ դէպքերուն եւ մանաւանդ Աւետիք Եւդոկիացիի պատրիարքութեան ու անոր նախորդող ու յաջորդող անցքերուն ու ազգամիջեան դաւանական վէճերուն մասին, որովհետեւ այդ բոլորը լայնօրէն ծանօթ են պատմագրութեան, եւ առ այդ գոյութիւն ունի բաւական հարուստ գրականութիւն¹. սակայն ընթերցողներուն յիշողութիւնը թարմացնելու եւ հրատարակուող բնագիրը իր ճիշդ պարունակին մէջ դնելու համար ըսենք, որ Կ. Պոլսոյ Աւետիք Եւդոկիացի պատրիարքը անհաշտ հակառակորդն ու հալածողը եղած է կաթողիկոսութեան, այնքան, որ իրմէ ձերբազատուելու համար, Ֆրանսայի օրուայ դեսպան Կարողոս Ֆէրիօլը քանի մը համախոհ կաթողիկ հայերու, յիսուսեան կրօնաւորներու եւ ֆրանսացիներու գործակցութեամբ առեւանգած է զայն եւ հասցուցած Ֆրանսա, ուր մօտ վեցամեայ շրջան մը Մարսիլիոյ, հիւսիսային Ֆրանսայի Մօն Սէն Միշէլի մենաստանի, Բաստիլլի նշանաւոր բանտի ու այլ բանտերու մէջ պահուելէ ետք, բռնադատուած է դաւանափոխութեան եւ 22 Սեպտ. 1710-ին տուած է կաթողիկոսութեան

¹ Աւետիքի գործերուն եւ անոր մասին հայերէն եւ օտար աղբիւրներու հարուստ մատենագիտութիւնը տես Վ. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագիտութիւն, Ե-ժԸ. դդ, Բ., Երեւան, Հայկական ՍՄՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1976, էջ 980-1009:

հաւատոյ դաւանութիւն ու արձակուած է բանտէն: Կարճ ժամանակ անց, 11/21 յուլիս 1711-ին վախճանած է Փարիզի մէջ: Շատեր զինք նոյնացուցած են այսպէս կոչուած «Երկաթէ դիմակով մարդուն» հետ:

Աւետիք Եւդոկիացի եղած է իր ժամանակի նշանաւոր կրօնական ու ազգային դէմքերէն մէկը: Ծնած է 1657-ին, Եւդոկիա: Տարբեր պաշտօններ վարած է Երզնկա, Կարին, Կ. Պոլիս եւ Երուսաղէմ: 1675-ին ձեռնադրուած է սարկաւագ, 1681-ին՝ աբեղայ, իսկ 1691-ին՝ եպիսկոպոս: Աւելի ետք, 1702-1703 եւ 1704-1706 դարձած է պատրիարք Կ. Պոլսոյ եւ միաժամանակ Երուսաղէմի: Կառուցած կամ նորոգած է բազմաթիւ վանքեր ու եկեղեցիներ: Եղած է բազմաշնորհ տաղասաց ու վարպետ գրիչ:

Աւետիք պատրիարքի առեւանգման փաստը իր ձեռով եզակի է եկեղեցական պատմութեան մէջ: Անոր առեւանգման ու ժամանակակից դէպքերու շարժող շարադրանքն է այստեղ հրատարակուող բնագիրը, դիտուած Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցւոյ զաւակի մը դիտանկիւնէն, որուն անունը դժբախտաբար անձանօթ կը մնայ մեզի, բայց փաստ է, որ ան ականատեսն ու ականջալուրն է դէպքերուն՝ «Ձոր ամենեքեան աչօք տեսան»՝ ինչպէս ինք պիտի ըսէր, մանաւանդ որ յիշած է այնպիսի դէպքեր ու մանրամասնութիւններ, որոնք անձանօթ պիտի մնային շարքային քաղաքացիի մը համար:

Անանուն հեղինակը Աւետիքի բերնով նկարագրած է անոր բանտային վատագոյն վիճակը հետեւեալ տողերով՝

«Արգելին բանտ մի որպէս զընտան,
Երկաթակապ մարմնոյս վերան,
Ոչ կարեմ ձեռքս տանել բերան»:

Հրատարակուող բնագիրը կը թուի անաւարտ կամ վերջաւորութենէն թերի ըլլալ: Ան հաւանաբար գրուած է Աւետիքի առեւանգումէն (1706) կարճ ժամանակ անց, դէպքերու թարմ ու անմիջական տպաւորութեան տակ, երբ ան տակաւին ողջ էր եւ աղաչական կը խնդրէր իր համախոհներէն.

«Ազատեցէ՛ք զիս գերութեան,
Զի մեռանիմ օտարական»:

* * *

Հրատարակուող գործը վերցուած է Զմմառու վանքի թիւ 142 հայերէն ձեռագրէն, որ «Ոսկեփորիկ-հաւաքածոյ» մըն է, որուն գրիչը, տեղը, տէրն ու թուականը կը մնան անձանօթ (ՓՆ. դար): Ան կը գրաւէ ձեռագրին 57ա-68ա թերթերը²: Կը կարծենք, որ անտիպ է: Ամենայնդէպս, մեզի ծանօթ ձեռագրացուցակներու մէջ կարելի չեղաւ անկէ երկրորդ օրինակ մը գտնել: Ան չէ յիշատակուած նաեւ Անասեանի Մատենագիտութեան մէջ:

² Զեռագրին նկարագրութիւնը տե՛ս Յուլիան հայերէն ձեռագրաց Զմմառի Վանքի մատենադարանին, կազմեց Մեսրոպ Վրդ. Քէշիշեան, միաբան Զմմառի, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1964, էջ 300-303:

Զմմառի նոյն ձեռագրին մէջ կան նաեւ Աւետիք պատրիարքի քանի մը տաղերուն ընդօրինակութիւնները:

Գործը անվերնագիր է, եւ հոս եղած վերնագիրը պայմանականօրէն տրուած է մեր կողմէ:

Բնագիրը գրուած է գրաբարով՝ բազմաթիւ թրքերէն բառերու կիրառութեամբ: Միայնագ չափածոյ է, զոր հրատարակութեան տուած ենք նոյնութեամբ, առանց որեւէ միջամտութեան, բացի կետադրական նշաններէ, զորս ուղղած ենք ըստ կարիքի: Մեր կողմէ աւելցուած են անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ միայն:

* * *

|57ա| Տեսէ՛ք, եղբա՛րք, զայս խրատական,
Զոր պատմեմ ձեզ բան խաղբութեան,
Զարիք աւուրս այս մեր եղան,
Զոր ամենեքեան աչօք տեսան:

էր թուական հայոց մերայն,
Հազար հարիւր յիսուն լըման,
Թիւմ ի այլ յաւել 'ի վերան (1702),
Եւ թագաւորն Սուլթան Մուստաֆան¹:

Ել մեր միջէն խաչուրացն այն,
Զոր գնացեալ 'ի Ֆռանկաստան,
Եւ կացեալ անդ ի դըպրատան,
Հրաման առեալ քարոզութեան²:

Եկեալ քաղաք մեր Կոստանդեայն,
Գտաւ բազումք իւրեան հաւան,
Իւր հեշտալուր քարոզութեան,
Ամենեքեան մոլորեցան:

Սուտ վարդապետք 'ի սոյն յարեան,
Զար քահանայք հեշտաբերան,
Քարոզելով հաճոյս մարդկան,
Ստէին զօրէնս Լուսաւորչեան:

|57բ| Ասեն չէ պարտ առնել զուրպան³,

Զի ո՛չ ուտեն մեռեալքն զայն,
Ի՛նչ շահ լինի հոգւոց նոցայն,
Որ կենդանիքըն ուտեն զայն:

¹ Սուլթան Մուսաֆա Բ. (1664-1703)՝ որդի սուլթան Մուհամմէտ Գ.ի: Գահակալած է 1695-1703: Պատերազմներ մղած է Լեհաստանի, Աւստրիոյ եւ Եւրոպական այլ երկիրներու դէմ: Գահընկէց եղած է ենիշէրիններու ըմբոստութեան մը միջոցին, բանտարկուած եւ չորս ամիս ետք սպաննուած է 20/31 դեկտ. 1703-ին (Մաղաֆիա Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., Կ. Պոլիս, հրատարակութիւն Վ. եւ Հ. Տէր Ներսէսեան, թիւ 1865):

² Հաւանաբար նկատի ունի Խաչատուր Վրդ. Առաքելեան Կարնեցի կամ Էրզրումցի (Կարին, 1666 - Վենետիկ 1740): Նախ

ուսանած է Սբ. Էջմիածնի մէջ, ուրկէ Վարդան Վրդ. Յունանեանի հետ անցած է Հռոմ եւ ուսումը շարունակած Փրոփականտա Ֆիտի մէջ, որմէ ետք կուսակրօն ֆահանայ ձեռնադրուելով, որպէս ֆարդիչ մեկնած է Կ. Պոլիս, բայց հալածուելով անցած է Վենետիկ: Հրատարակած է տասնեակ աստուածաբանական, փիլիսոփայական, ճարտասանական, բերական եւ ֆարոգախօսական գիրքեր (Հրաչեայ Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, Բ., Պէրոպ, տպ. «Սեւան», 1972, էջ 489):

³ Գուրպան՝ քրքերէն՝ մատաղ:

Այլեւ աղօթք ծնրադրական,
Ասեն խրմոր դըրէք համայն,
Ոչ գիտէք դուք զուղիդ դաւան,
Այլ շարչարիք անբանական:

Քանզի բազումք որոշեցան,
'ի հաւատոցս ուղղադաւան,
Հայրապետաց ընդդէմ կացան,
Քաղկեդոնի հաւանեցան:

Զոր միշտ կային ներհակական,
Խօսէին բանս հակառական,
Վիճէին սակս երկ բնութեան,
Թէ ձերըն չէ ուղիդ դաւան:

Զլուսաւորիչն սուրբ՝ ուրացան,
Պիղծ Լեւոնի⁶ հետեւեցան,
Եւ 'ի հայոց հրաժարեցան,
Միշտ գովելով զնոցս սահման:

Այլ նոցունց բան ճըշմարտութեան,
Քարոզեցին 'ի լուր մարդկան,
Թէ մոլոր ազգ հայոց նըման,
Ոչ գտանի ազգաց համայն:

|58բ| Շատ ոք յղեցան 'ի Ֆռանկըս-
տան,
Զտղայսն յանձնել անդ դպրատան,
Կինել հմուտ առ 'ի զնոցայն,
Եւ գալ որսալ զմեզ ամենայն:

Այս խաշուրացս զոր գրրեցաւ,
Սորա անունն Ազիզ դըրան,
Թէ մեզ Քրիստոսն որ ծանուցան,
Ծածկեալ խորհուրդքըն յայտնեցան:

Ուրանային հրաժարական,
Զազգատոհմն եւ զծննդական,
Միշտ պարսաւէին մեղադրական.
Հայի՜Ֆ⁷ ծնօղք մեր որք կորեան:

|58ա| Միշտ երթային ի Ղալաթիայն⁴,
Այր եւ կանայք ի Ֆրոանկի ժամ,
Խոստովանիլ առ փաթիրայն⁵,
Եւ հաղորդիլ ամենեքեան:

Այլեւ կանայք առաւելան,
Որք էին այրիք եւ անբան,
Միշտ երթային 'ի Ղալաթիայն,
Փաթէրայէն առեալ հրաման:

Այլ հեշտասէրք դիւրահաւան,
Ախթարմայից հետեւեցան,
Անկեալ 'ի ախտս որկորական,
Ուտէին անխըտիր 'ի պահոց այն:

(Ասէր)՝ Իւղաբերիցն եղէ՛ք նըման,

Ոչ թէ՛ ռամկաց գրռեհկական,
Այլ մեծատանց փարթամական,
Օրէ առ օր միշտ բազմացան,
Գնացեալ 'ի Ֆռանկըս յարեցան:

6 Ձեռագրին մէջ, որպէս նախատիւն, «Լեւոն» անունը գրուած է շրջուած: Ակնարկ է Լեւոն պապի՝ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք Փլաքիանոսին յղած դաւանաբանական նամակին՝ ընթերցուած 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովին: Լեւոնի այդ «տումարը», դարեւ շարունակ, բանադրանքի առարկայ դարձած է Քաղկեդոնի ժողովի քրիստոսաբանութիւնը մերժած հայ եկեղեցոյ գործիչներու երկերուն մէջ:
7 Հայի՜Ֆ՝ թրքերէն՝ ափսոս, աւաղ: Կ՝ ողբան իրենց ծնողները, որոնք «անհաւատ» մտնելով «կորեան»:

4 Ղալաթիա՝ Կ. Պոլսոյ հայաբնակ թաղամասերէն:
5 Բատրի՝ լատին եկեղեցական (լատիներէն pater՝ «հայր» բառէն):

Քարոզեցէ՛ք տունս ամենայն,
Եւ դարձուցէ՛ք յուղիղ դաւան,
Մեր ֆռանկաց ճըշմարտութեան:

Խաչուրացին էր օթեւան,
'ի Ղումղաբուն⁸ հալաթճունտան⁹,
Կարդացընէր աղջըկունքն այն,
Եւ այլ բազում այրիք որք կայն:

|59ա| Յորժամ դընէր ի ֆալախան¹⁰,
Ձոտքն բունէր խալիֆանին այն,
Չըպուխ¹¹ զարնէր երկոտասան,
Թէ խորհրդաւոր առնեմ ես զայն:

Շատ մայրապետք եղեն յայնժամ,
Այրի կանայք աղջըկունք նոցայն,
Հրաժարցընէր յամուսնութեան,
Թէ լինիք դուք Մարիամեանք:

Անուն դնէր վերայ նոցայն,
Մագթաղենի կամ Ելիայն,
Սողոմէ մայր Յակօբեան,
Կամ թէ Վառվառ եւ Սլոմպիայն:

Հարիւր Ողջոյն¹² ասել լըման,

Ինչ մեղք ունիս քաւի նոյնժամ,
Թասպեհ¹³ մի տայր 'ի ձեռս նոցայն,
Թէ կաթուղեկն այս է նըշան:

Այս էր խորհուրդ նոցա եւ ջան,
Ձի միացոյց զհետ սոցայն,
Իբր օրինօք են՝ ճշմարտեան,
Եւս առուել գերադրական:

|59բ| Բազում կոչմունք առնէին սոքա,
Առ սրբոց կանոնական,
Անարգէին զսուրբն Յօհան¹⁴,
Տաթեւացին¹⁵ զհետ սոցայն:

Այլեւ աւուրըն հրաւիրման,
Ձանմեղսն հայոց եւ զպարզական,
Յորդորէին խըրատական,
Մուլար բանիւք եւ հեշտութեան:

Ձոր եւ լրումն եղեւ այսքան,
Ձի չհանդուրժեալ ժողովրդեան,
Բողոք բարձեալ արքունական,
Թէ հայոց ազգըն ֆրռանկ եղան:

Աստ Աւետիքըն ուղղադաւան,
Տէր Միքայէլ Խարբերոցին¹⁶ այն,

⁸ Ղումղաբու կամ Գումգաբու՝ Կ. Պոլսոյ հայաբնակ թաղամասերէն:

⁹ Հալաթճունտան՝ հաւանաբար տեղանուն մը թերևս Ղումղաբու-Գումգաբու թաղամասին մէջ:

¹⁰ Ֆալախա՝ արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ ներքանի ձեծ՝ երկու ոտերը կապանքի տակ դնելով ու վեր բարձրացնելով ոտքին տակէն հարուածել:

¹¹ Չըպուխ՝ բարակ գաւազան, որ կը գործածուի մադ ձեծելու: Ընդհանրապէս պատրաստուած կ'ըլլայ նոնենիի նիւղերէ:

¹² Նկատի ունի կաթոլիկներու մօտ տարածուած «Ողջոյն քեզ Մարիամ, լի շնորհով»

(Ave, Maria, gratia plena) սկզբնատողով աղօթքը:

¹³ Թասպեհ՝ համրիչ, հոս նկատի ունի կաթոլիկներու գործածած վարդարանը:

¹⁴ Ջսուրբն Յօհան՝ ամենայն հաւանականութեամբ նկատի ունի մատենագիր-աստուածաբան սուրբ Յովհան Ռոտունեցին (1315-1386):

¹⁵ Տաթեւացին՝ նկատի ունի մատենագիր-աստուածաբան սուրբ Գրիգոր Տաթեւացին (1346-1409):

¹⁶ Տէր Միքայէլ Խարբերոցի՝ Աւետիք Պատրիարքի համախոհներէն, որ անոր ւստիւն ետք, 9 յուլիս 1706-ին նշանակուած է

Կանգնեալ սոցա դէմ հանդիման,
Ելին թագաւորին տիւան¹⁷:

Եղեն պատճառ նախըսկզբան,
Հայոց ազգիս մեր փըրկութեան,
Այլեւ սոցունց հետ միաբան,
Թէ կարգաւոր թ' աշխարհական:

|60ա| Աղաղակեալ 'ի մի բերան,
'ի լուր ականջս արքունական,
Ձոր եւ քննեալ հարցմունք եղան,
Թէ ո՛վ եղեւ պատճառ սորայն:

Եւ էր տեղեակ միւֆդին¹⁸ յայնժամ,
Ախթարմայից ֆըռանկութեան,
Թագաւորին ազդեալ զայս բան,
Թէ բոլոր հայք ֆըռանկ եղան:

Ֆէթվայ¹⁹ ետուր խիստ սաստկական,

Ըստ որում՝ ա՛յս էր նոցա ֆէրման²⁰,
Պա՛րտ է ջարդել զնոսա համայն,
Ձոր ֆըռանկաց թապի²¹ գտան:

Իբրեւ զլուրս զայս լուան,
Ֆէրմանին այն խիստ սաստկական,
Յայնժամ բազում քըսակ տըւան,
Ձի առաքեն 'ի թերսխանան²²:

Երեք շերէց էր յանգրի այն,
Եւ պիղծ սոփի պատրիարզն այն,
Ձոր Ըստամպօլ առաքեցան,
Եղին 'ի քիւրէկն²³ աստ թերսխանան:

|60բ| Ձի թագաւորն էր Անդրի այն²⁴,

պատրիարֆական տեղապահ: Պաշտօնի վրայ մնացած է ընդամենը եօթը ամիս: 22 Յունուար 1707-ին զինք փոխարինած է Սահակ Ապուշէխցին: Նոյն միջոցին, Կ. Պոլսոյ պատրիարֆութեան կողմին, միաժամանակ վարած է Երուսաղէմի գործերը (**Մկրտիչ Եպսկ. Աղանունի**, *Միաբանք եւ այցելութիւն հայ Երուսաղէմի*, Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1929, էջ 292: **Աճառեան**, *նշ. աշխ.*, Գ., էջ 361: **Օրմանեան**, *նշ. աշխ.*, թիւ 1877, 1886):

¹⁷ Տիւան՝ պարսկերէնէ փոխառեալ բրբերէն՝ «ատեան, ժողով»:

¹⁸ Միւֆդի՝ իսլամական սկզբունքներու հիմամբ վճռատու իսլամ կրօնատու:

¹⁹ Ֆէթվայ՝ իսլամ կրօնատու «միֆդի»-ին արձակած վճիռը, որ ընդհանրապէս կը վերաբերի այնպիսի հարցերու, որոնց մասին լռած է Քուրանը:

Նոյն շրջանին, Օսմ. կայսրութեան գլխատու միւֆդին (շէյխուլիսլամ) էր Ֆէյզուլլահ էֆենտին, բնիկ երզնկացի, նախկին ոսուրիչ Սուլթան Մուսթաֆա Բ.ի եւ վաղեմի

բարեկամ երզնկայի նախկին առաջնորդ Աւետիք Պատրիարքի: Կը նստէր Ատրիանապոլիս: Աւետիք անոր շնորհիւ է որ դարձած է Կ. Պոլսոյ Եփրեմ պատրիարքի փոխանորդ եւ Երուսաղէմի պատրիարք (**Բարբէն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս [Կիւրէլեան]**, *Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիւրիկոյ (1441-էն մինչեւ մեր օրերը)*, Անթիլիաս, տպարան Դպրեվանոց, 1939, էջ 441-444): Մեծ ազդեցութիւն ունեցած է օրուայ սուլթան Մուսթաֆա Բ.-ի վրայ: Պաշտօնանկ եղած է ենիշերիներու դժգոհութեան պատճառով, եւ սուլթանի պաշտօնանկութենէն ետք, նոր սուլթանը զինք յանձնած է ենիշերիներուն, որոնք զայն սպաննելէ ու մարմինը յօշոտելէ ետք, փոխանակ թաղելու, նետած են զեա (**Օրմանեան**, *նշ. աշխ.*, թիւ 1864-1865):

²⁰ Ֆէրման, հոս՝ բարձր հրաման: Բառը ընդհանրապէս գործածուած է սուլթանական հրամանագրի՝ հրովարտակի իմաստով:

²¹ Թապի, արաբերէն՝ ենթակայ:

²² Թերսխանա, բրբերէն՝ նաաշինարան:

²³ Քիւրէկ, բրբերէն՝ թիապարտութիւն, հոս՝ թիապարտարան:

²⁴ Անդրիայն՝ նկատի ունի Ատրիանապոլիսը (Էտիրնէ), վաղեմի մայրաքաղաքը օսմանցի թուրքերուն:

Ի նոյն աթոռն իշխանութեան,
Որ Ըստամպօլս այս գործեցան,
Եւ քաղաքս համայն վրդովեցան:

Որ եւ տէֆտէր արին անուան²⁵,
Իւրաքանչիւր ուրացօղսն այն,
Հարիւրքըսան մեծատանց տան,
Թող զոսմիկսն, որք թիւ շանցան:

Տիւան տարան առ 'ի փաշան,
Եւ ցոյց ետուն որքան մարդկան,
Զոր 'ի քիւրէկն առաքեցան,
Տասնեւհինգ այր անուանական²⁶:

Չարչարանսըն լուսաւորչեան,
Եւ պատուհասքըն բարկութեան,
Վասն այնորիկ սոցա հասան,
Որ գերախտիքըն մոռացան:

Հիանալի հրաշք ցուցան,
Մեծ զարմացումն յորում եղան,
Զի օսմանցիքն արքունական,
Վրէժխընդիր եղեն համայն:

|61ա| Որպէս Լիբանան բարձրացան,
Բելանըման հրպարտացան,
Տակաւին այժմ նկուն եղան,
'ի անկեալ յերկիր կործանեցան:

Զի շեն նոքայ այլ կանգնական,
Եղեն կորեալ իբրու զԴադան²⁷,

Մինչեւ յանդունդս սուգեցան,
Առ 'ի դժոխըս մատնեցան:

Զոր անէծք Տեառն վերա հասան,
Ըստ Կայենին եւ Յուդայեան,
'ի մէջ հայոց խիստ խորդացան,
Եւ նեստորի նման հերձան:

Գոհութիւն եւ փառք տուք միաբան,
Միանական երրորդութեան,
Հայոց մեծաց թորգոմական,
ԶԼուսաւորչին ուղղադաւան:

Զի 'ի զարմէ իւր սեպհական,
Զերզնկացի զԳրիգորն այն,
Շառաւիղեալ որդուջ նըման,
'Աւետիքըս այս աստուածաբան:

|61բ| Յարոյց Աստուած մեզ մակա-
բայն,

Որպէս յաւուրս Անտիոքայն,
Հերքեալ ըզչարըն հրէական,
Փրկեաց զմեզ թունից սոցայն:

Եւ որպէս քաջ 'ւ արիական,
Քինախընդիր օրինական,
Լուսաւորչի դաւանութեան,
Հայրապետացն կանոնական:

Կորոյս զհերձուած քաղկեդոնեան,
Եւ հալածեաց զմոլադաւանն,
Նըկուն արար 'ւ աբիբերան,
Եւ հակառակ ազգի մարդկան:

Դարձեալ տեսէ՛ք զինչ գործեցան,

²⁵ Տէֆտէր արարել՝ տետրակի կամ տոմարի մէջ արձանագրել, ցուցակագրել:

²⁶ Աֆստրուածներու հոս տրուած տասնեւհինգ թիւը կրկնուած է նաեւ Զամչեանի մօտ (Հ. Միխայէլ Վրդ. Զամչեանց, Պատմութիւն հայոց, Գ., Վենետիկ, տպարան Յովհաննէս Փիացեանցի, 1786, էջ 745):

²⁷ Դադան կամ Դաքան, տե՛ս Աստուածաշունչ գիրք հին եւ նոր Կտակարանաց, Գիրք Թոնոց, ԻԶ. 9, եւ այլ տեղեր:

Զոր պատմեմ ձեզ զամենեսեան,
Յետ անցելոյն ամին լըրման,
Օսմանցոց մէջ խըռով անկան:

Զոր թագաւորք վասն նոցայն,
Մինչ նըստէին առ Անդրիայն,
Ըստամպօլու թարկըն²⁸ տուան,
Զնա արարին մեծ շէհրիստան²⁹:

|62ա| Ըստամպօլու մարդիկըն այն,
Զըքաւորեալ ընչից համայն,
Թողին դատարկ անտէր միայն,
Անհոգացեալ ամայական:

Ընդ որում այսքան նեղութեան,
Ոչ ժուժեցին համբերական,
Ապա զօրաժողով եղան,
Մեծամեծօք եւ ռամկական:

Հարիւր յիսուն Ռ.[հազար] մարդկան,
Առ պատերազմըն յարեցան,
Բազում անթիւ գործ գործեցան,
Մինչ էտրէնէ եկին հասան:

Ամենեքեան տուն արգելան,
Քառասուն օր դուրս ոչ ելան,
Փուռըն եւ պախալըն³⁰ բաց թողան,
Եւ այլքըն ամէն գոց կեցան:

Թախտէն հանեալ զՄուստաֆան,
Եղին ի գահ զեղբայր նորայն,
Առեալ բերին առ Կոստանդայն,

²⁸ Թարկ տալ կամ թարկել, քրէտէն՝ հրաժարիլ, ձգել, հեռանալ:

²⁹ Թրքերէն շէհր՝ քաղաք եւ աստան բառերէն, հոս՝ մեծ քաղաք, մայրաքաղաք իմաստով:

³⁰ Պախալ՝ արաբերէնէ փոխառեալ քրէտէն՝ նպարալանառ:

Սուլթան Ահմէտ³¹ թագաւորն այն:
|62բ| Եւ արդ, դարձեալ ասեմք զմե-
րայն,

Յետ այսորիկ թ' ինչ գործեցան,
Քանզի սոքա տեղիք գըտան,
Ախթարմայիցս զոր ասացան:

Սոքա վեզիրին ինչ խոստացան,
Զի կենաց բարձցեն զԱւետիքն այն,
Զոր ո՛չ եղեւ հընար մահւան,
Այլ արգելեալ եէտի Ղուլան³²:

Կեցեալ ամիս՝ մ այլ աւելեան,
Զարչարանօք մէջ նեղութեան,
Յետ այնորիկ սիւրկիւն³³ արան,
ԶԱւետիքն այն յԱրատ ատան³⁴:

³¹ Սուլթան Ահմէտ Գ. (1673-1736), որդի սուլթան Մուհամմէտ Գ.ի: Իշխանութեան հասած է 21 օգոստ. 1703-ին: Պաշտօնանկ եղած է 1730-ին ենիշէիներու ըմբոստութեան մը հետեւանձով եւ բանտարկուած: Մղած է բազմաթիւ պատերազմներ ուսերու եւ այլոց դէմ:

³² Ետի Ղուլա կամ Ետի Գուլէ՛ Կ. Պոլսոյ հայաբնակ թաղամասերէն: Հայ մատենագրութեան մէջ յիշուած է նաեւ բառացի թարգմանութեամբ «Կլայն եօթնեկի» կամ «Եօթնարուզն» ձևերով:

Ըստ Չամիչեանի, Աւետիք պատրիարքի պաշտօնակնութենէն ետք, անոր կուսակիցներէն 15 հոգի դատապարտուած են «ի ծառայութիւն թիոյ»: Աւետիք Ետի Գուլէի մէջ արգելափակուած է 22 յուլիս 1703-ին ու հոն մնացած մինչև սեպտ. 11, իր ակտի քուսակներ: Աստի մէջ գտնուած է մէկ տարի (Չամչեանց, նշ. աշխ., էջ 745: Օրմանեան, նշ. աշխ., թիւ 1866):

³³ Միւրկիւն, քրէտէն՝ ակտ:

³⁴ Արատ կամ Արուստ՝ փոքրիկ կղզի Միջերկրական ծովու արեւելեան ափին, այժմեան Սուրիոյ Թարթուս քաղաքէն հինգ կմ. հեռաւորութեան վրայ: Իր անառիկ պարիսպներուն շնորհիւ, օսմանեան տի-

Բայց որք էին առ բարեկամ,
Աւետիքին մերոյ կողման,
Ըմբռնէին միշտ ըզսոքայն,
Այգանելով անարգական:

Յետ այսորիկ մանսուպն³⁵ առան,
Կայծակ Գալուստ³⁶, շար Սարգ-
սին³⁷ այն,

րապետութեան շրջանին, եւ ընդհուպ մինչեւ XX դարասկիզբ, եղած է ախտավայր-բանտ: Ատա՛ կղզի:

Ըստ Չամիչեանի, Աւետիքը Եկեղի Գուլէննաւ դրած եւ Արուստ ախտոյն եւն ձեռնէրը ետին կապած ու վզին շտան ձգած՝ «...կապեալ գնա ձեռս ՚ի յետս, եւ արկեալ ի պարանոց նորա շտան՝ եղին ՚ի նաւակ մի» (Չամիչեանց, նշ. աշխ., էջ 745: Օրմանեան, նշ. աշխ., թիւ 1866): Աւետիքին մնացած է մէկ տարի:

³⁵ Մանսուպ, արաբերէնէն փոխառեալ թրքերէն՝ պաշտօն: Հոս նկատի ունի պատրիարհական արքայ:

³⁶ Գալուստ Եպսկ. Կայծակ գէյթունցի, կոչուած է նաեւ ամասիացի: Անդամ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան: Եղած է արքայակից Մինաս Ամղեցի պատրիարհի եւ առաջնորդ Եղովկոյ, որմէ հրաժարելով 1697-ին ընտրուած է պատրիարհ Երուսաղէմի, բայց Աթոռ չէ մեկնած, այլ երկար շրջապայութեամբ նուիրահաւաք կատարած է Երուսաղէմի պարտները փակելու: Տարի մը ետք հաւաքած գումարները իրացնելուն համար պաշտօնանկ եղած է: 8 սեպտ. 1703-ին ընտրուած է պատրիարհ Կ. Պոլսոյ եւ պաշտօնի վրայ մնացած է մինչեւ 25 ապրիլ 1704: Լոյս ընծայած է «Առաջալիդ» խորագրով կրօնաշունչ հատորը, տպուած՝ Կ. Պոլիս, 1704-ին (Աղաւնունի, նշ. աշխ., էջ 59, Օրմանեան, նշ. աշխ., թիւ 1867):

³⁷ «Չար Սարգիս» անուանումով հասանաբար նկատի ունի Սարգիս Եպսկ. Գասպարեան Եղովկիացին, ծանօթ նաեւ «Սահէթնի» անունով: Ծնած է 1651-ին: Ձեռնադ-

Բայց ըզչարիք պատմել սոցայն,
Լեզուաւ յայտնել չեմ բաւական:

|63ա| Ձոր կատաղի առ շան նըման,
Խաժատէին բանիւք հաշման,
Միշտ վիճէին առ մերս կողման,
Հայհոյէին եւ առ միմիանս:

Ապա կըրկին առողջացան,
Եւ շընորհ Տեառն երեւեցան,
Տէր Միքայէլ Խարբերողին այն,
Ձոր բարեկամ էր Աւետիքեան:

Անկեալ առ դրունս արքունական,
Եւ դեգերեալ աղերսական,
Հրաման առեալ ազատութեան,
Բերել զԱւետիքըն ՚ի յաքսորման:

Ձոր եւ եկեալ լեալ խրախուլթեան,

րուելով կուսակրօն ֆահանայ, անդամակցած է Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան, ապա Կ. Պոլսոյ մէջ աշակերտած է Մինաս Վոյ. Այնթապցիին: 1684-ին կազմած է խումբ մը, որ հայ իրականութեան մէջ առաջին անգամ գործածած է «կաթոլիկ» բառը, կատարած է կաթոլիկ ֆարոզչութիւն եւ գործօն մասնակցութիւն քերած է դաւանական վեճերուն: Այս խումբին մէջ եղած է նաեւ վերեւ յիշատակուած Խաչատուր Էրզրումցին: Սահէթնի աւելի ետք անցած է Հոռոմ, ուր եւ վախճանած է 1731-ին: Հրատարակած կամ ընդօրինակած է բազմաթիւ գիրքեր (Առ. Սարուխան, Յարգանք հայ նահատակին, Վիեննա, Միսիսարեան տպարան, 1930, էջ 7-8: Աղաւնունի, նշ. աշխ., էջ 458-459): Հ. Գրիգորի Մ. Վ. Գալմիֆեարեան, Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարհներու եւ տասն եպիսկոպոսներու եւ ժամանակին հայ կաթոլիկեանք, Վիեննա, 1915, էջ 64-99:

Նըստեալ յաթոռն իշխանութեան,
Ախթարմայք կրկին օժանդացան,
Միշտ վիճէին կըշտամբական:

Չկաթուղիկոս Սըսայ թէման,
Սաթուկեցի³⁸ չՄաթոց³⁹ անուան,

³⁸ Սաթուկեցի-Սաղուկեցի՝ հրեայ աղանդատներու խումբ մը: Այս անունը տրուած է Քրիստոսի ժամանակ գոյութիւն ունեցած խումբ մը մարդոց, որոնք հրեական միազլխատու աղանդէն՝ փարիսեցիներէն տարբեր կարծիքներ ու գաղափարներ ունեցած են, բայց համամիտ եղած են անոնց հետ ընդդէմ Քրիստոսի եւ անոնց հետ կազմակերպած անոր մահը: Աղանդին հիմնադրութիւնը կը վերագրուի Սաղով կամ Սաղովկոս անուն անձի մը, որ ապրած է Ն. Ք. երրորդ դարուն (Քառարան Սուրբ Գրոց, Կ. Պոլիս, 1881, էջ 474-475):

³⁹ Նկատի ունի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Մատթէոս Կեսարացի կաթողիկոսը, մակաւնուանեալ Սարը կամ Սարի: Անունը գրած է «չՄաթոց» ձեւով որպէս անոր հանդէպ ունեցած հակակրօքեան արտայայտութիւն: Մատթէոս Կեսարացին եղած է միաբան Կեսարիոյ Սբ. Կարապետի վանքի: Նախ դարձած է պատրիարք Կ. Պոլսոյ (1692-1694), ապա կաթողիկոս Կիլիկիոյ (1694-1703 կամ 1705), ուրիշ Կ. Պոլիս ուղեւորելով՝ անցած է Աւետիք պատրիարքի հակառակորդներու շարքերը եւ այդ միջոցին կոցած է գրաւել Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ միացեալ պատրիարքութիւնը (11 փետ. 1707): Իշխանութիւնը տեսած է ընդամէնը երկու ամիս (թէեւ իր Կ. Պոլսոյ պատրիարք ըլլալու փաստը ժխտողներ ալ կան): Աւելի ետք, որպէս խոզվարար ու Աւետիքի առեւանգումին մեղսակից, կատաւարութեան կողմէ դատապարտուած է մահուան, բայց ուրանալով հաւատքը (24 հոկտ. 1707) փրկուած է մահէ եւ յաջողած է փախչիլ Հռոմ, ուր պաշտօնապէս ընդունած է կաթողիկոսութիւնը: Վախճանած է անդ 1727-ին (Քարգէն Ա. Աթոռակից կա-

եկեալ 'ի քաղաք մեր առ 'ի վիճման,
Թէ նեռ մի յարեր ժողովրդեան:

|63բ| Հետ շըներուն միաբանական,
Ախթարմայիցս որ ասացան,
Խորհուրդ առին առ 'ի միմեանս,
Առ 'ի բառնալ զԱւետիքն այն:

Հստ որում բանքս այս ազդեցան,
Աւետիքի ականջն հասան,
Չոր եւ գնացեալ առեալ հրաման,
Աքսորելոյ չՄաթոսն այն:

Եօթն ութ հոգևով յատուկ անուան,
Բայց չՄաթոսն ձեռք չի անկաւ,
Չոր փախեալ էր 'ի նոյն ժամայն,
Ապա այնք, որ ձեռք անկան:

Դարձեալ յետոյ նրկուն եղան,
Չի 'ի յաքսորս առաքեցան,
Երբ որ հայոց ազգըն տեսնան,
Իբրեւ ըզշուն կու կըզկըզան:

Տեսէք զեղեալ բանքըն սոցայն,
Չի չարիք եւս կրկնեցան,
Հոռմի ջհտի⁴⁰ լեզու անկան,
Թող զի տաճկաց, որք ծաղր եղան:

|64ա| Չի ո՛չ կարեմք շրջել շուկայն,
Մէջ փողոցի կամ պողոտայն,
Հարցանելով նախատական,
Աւետիքցի ես թէ ֆրոսնկեան:

Ապա ով որ պատճառ եղան,

թողիկոս, նշ. աշխ., էջ 437-448: Աղանու-
նի, նշ. աշխ., էջ 251):

⁴⁰ Հոռմի ջհտի՝ նկատի ունի յոյներն ու ջիուտները հրեաները:

Զոր արարին զմեզ ցիր եւ ցան,
Լըսեցին զձայնըն սոսկական,
Մատնին եւ հուրն անանցական:

Զի չէր եղեալ այսպիսի բան,
Եւ չէր լուեալ 'ի լուր մարդկան,
Քանզի հայոց ազգըս համայն,
Սոցա հերձուած տարածեցան:

Վասըն որոյ ել սոցա հըրաման,
Որք քաղաքաց են ոստիկեան,
ԹէՖթիշ⁴¹ առնել զմարդիկան այն,
Զոր ի հայոց Ֆըռանկ եղան:

Զոր եւ բազում տուգանք տըւան,
Թիւ եւ համար որոց չըկան,
Եւ եւս շատք տունս արգելան,
Եւ ոմանք այնք փախստական,

|64բ| Զի հայոց ազգըն զօրացան,
Որք Աւետիքին էին կողման,
Տէր Միքայէլն ետ հըրաման,
Թէ բռնեցէ՛ք, բերէ՛ք զնոսայն:

Որք էին այնք փախստական,
Գընային սոքա առանձնական,
Թէ զինչ կու տաս կարմիր դեկան,
Որ բնաւ զքեզ բերան չի տամ:

Տէր Միքայէլ պատրիարքն այն
Իմացեալ զշարովթին նոցայն,
Ասաց՝ Ընդէ՛ր առնուք տուգանք,
Որ վեզիրին իմաց եղան:

Քանզի վէզիրն ետ հրաման,

Թէ որ դառնան եւ թէօպէ գան⁴²,
Ղապուլ արէք⁴³ զնոցա մեղան,
Եւ ըռըշվաթ⁴⁴ շառնէք զնոցայն:

Ապա քիչ մի խաղաղացան,
Որ ազգս հայոց հանդարտացան,
Բայց այն շըներն ամառեցան,
Որ տքնեցան 'ի Ղալաթիայն:

|65ա| 'Իստամպօլու մէկ մէկ փա-
խեան,
Եւ Պէյօղլու⁴⁵ տուն ըստացան,
Իբրու Ֆըռանկըս յարեցան,
Թէ չեմք յազգաց հայոցն այն:

Տեսէք թ' ինչպէս որ խաղք եղան,
Զի Լուսաւորչէն որոշեցան,
Նոցա պիղծ Լեւոնն ընկալան,
Որ եւ իսկոյն քարշ ծաղր եղան:

Սուրբ Գէորգայ եկեղեցեան,
Ապըստամբեալ զամպուռ⁴⁶ մի շան,
Տուն մի գընեալ Ղալաթիայն,
Որ էր պատկից ժամուց նոցայն:

Լաղմ⁴⁷ արարեալ ներքեւ որման,
Եւ գընացեալ առ փաթիրայն,
Զի ճար չի կար համարձակման,

⁴¹ ԹէՖթիշ՝ արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ որոնել, փնտռել, խուզարկել:

⁴² Թէօպէ գան՝ արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ ապաշխարեն:

⁴³ Ղապուլ ընել՝ արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ ընդունիլ:

⁴⁴ Ըռըշվաթ կամ որըշվաթ՝ արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ կաշառք:

⁴⁵ Պէյօղլի՝ Կ. Պոլսոյ հայաբնակ թաղամասերէն:

⁴⁶ Ղամպուռ՝ թրքերէն՝ կուգ:

⁴⁷ Լաղմ՝ արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ ակամ:

Որպէս յառաջըն ասացան:

Գընացին գըտան զլաղիմն զայն,
 Հմբոնեցին զով ոք գըտան,
 Այր մարդիկքն քիւրէկ տըւան,
 Եւ ըզկանայսն գըրին գընտան:

|65բ| Բայց դարանի նըստեալ սոցա,
 Պահեցին ռիս յաւուր լըրման,
 Զոր գընացեալ առ քեահիայն⁴⁸,
 Յիսուն վաթսուն քըսակ տըւան:

Փետրվարի օր մետասան,
 Ախթարմայքն մանսուպ առան,
 ԶըՄատթէոսն Սուրբ Յակոբեան⁴⁹,
 Եւ Մուռտոսն⁵⁰ այլ Ըստամպօլեան:

Կրկին սոքա եւ զօրացան,
 ԶԱւետիքըն քըշել տըւան,
 Զորս հինգ հոգով Պօխճայ ատան⁵¹,
 Եւ այլ բազումս ՚ի Թէրսիսանան:

Խոտորնակի ընդէմ կացան,
 Ժողովուրդքըն համանգամայն,
 Աղաղակեալ ի մէջ ատեան,
 Թէ չեմք ուզեր մեք զախտարման:

Յայնժամ աղմուկն զօրացան,
 Որ ո՛չ կարեմ պատմել ձեզ զայն,
 Նախատէին զըպատրիարքն այն,
 Թըքանելով յերես նորայն:

|66ա| Այպանելով անարգական,

⁴⁸ Քեահիա, քէխիա կամ քաղխուտա՝ պարսկերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ տան մեծատու: Օսմանցիներու կողմէ գործածուած է նաեւ այլ իմաստներով. վէզիրի՝ նախարարի օգնական, զինուորական, վարչական եւ նիւթական հարցերով նախարարի գրասենեակի տնօրէն եւ այլն եւ այդպիսով ձեռք բերած է իրասաստօրիններու լայն շրջանակ: Քէխիաներ ընդհանրապէս մաս կազմած են զինուորական դասուն:

⁴⁹ Ակնարկութիւնը կ'երթայ Մատթէոս Սարգի երուսաղէմի՝ Սրբոց Յակոբեանցի պատրիարհ դառնալու փաստին:

⁵⁰ Մուռտոսն՝ նկատի ունի Կ. Պոլսոյ Մարտիրոս Գ. Երզնկացի (Քիւսիաննի-Քիւսիաննեան) պատրիարհը, որուն անունը հեղինակը գրած է նման անարգական ձեւով, պատրիարհի ապօրինի վարհին ու անոր հանդէպ ունեցած հակակրօնական պատճառով:

Մարտիրոս եղած է աղքատ ընտանիքի զաւակ, Աւետիք պատրիարհի ձեռնասունն ու պաշտպանեալը, որմէ ստացած է Բահանայական ձեռնադրութիւն: Կնոջ մահէն ետք, Կ. Պոլիս երթալով, Աւետիքի կողմէ ստացած է վերար ու նշանակուած՝ Զմիւռնիոյ նուիրակ: Ապա եղած է Կ. Պոլսոյ

պատրիարհական փոխանորդ: Աւելի ետք, գողութեան մէջ բռնուելով, հակառակած է Աւետիքին ու անցած անոր հակառակորդներուն կողմը: 11 փետր. 1706-ին, Աւետիք պատրիարհի աստուղակէն ետք, առիթէն օգտուելով, գրաւած է պատրիարհական արքունի: Աւետիքի առեանգումէն ետք, ժողովրդական ցասման հետեւանալով՝ պաշտօնանկ եղած է (**Աճառեան**, նշ. աշխ., Գ., էջ 287-288: «Կենսագրութիւն Աւետիք Պատրիարհի հայոց Կ. Պօլսոյ», տես՝ *Արարատ* ամսագիր, Վաղարշապատ, Զ. տարի, թիւ 4, ապրիլ 1874, էջ 155):

⁵¹ Պօխճայ ատան՝ Կ. Պոլսոյ մօտակայ Տենեղոս կղզին, ուր աստուած է Աւետիք 2 փետր. 1706-ին, հանդերձ «Երկու փոքրատրովս», ուր հասած են ուրբ օր ետք: Աւետիք Տենեղոսի բերդը մնացած է երկու ամիս՝ «Բ. ամիս ի Պօղչա Ատասին մնացաւ ի բերթն...» (Փրգ. 28, տես՝ *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France*, [par Raymond H. Kévorkian, Armén Ter-Stepanian, Avec le concours de Bernard Outtier et de Guévorg Ter-Vardanian], Paris, 1998, p. 50):

Շատ հայհոյանք տային նոցայն,
Թէ օսմանցւոց եմք ըուայեան⁵²,
Եւ չեմք լինիր ֆրոանկաց ծառայն:

Ընդ որում գայս բան խորհեցան,
Չար ախթարմայքն միաբան,
Թէ ճար չըկայ միշտ առ սոցայն,
Մինչ Աւետիքն առողջ մնայ:

Չոր եւ առին կըրկին ֆէրման,
Իբր տանել յԱւրատ ատան,
Չավուշ⁵³ մի այլ յետ ոստիկայն,
Ելեալ գնացին Պօխճայ ատան:

Բայց յորոգայթս յառաջ արկան,
Չէթա⁵⁴ մի պատրաստ գըտան,
Չի գանեսցէ իբրու դուռսան⁵⁵,
Խըլել նաւէն գԱւետիքն այն:

Վասըն որոյ գայս հընարեցան,
Յետ բուն ֆռանկաց դաշինք դըրան,
Յուղարկեցին չէթէն այն,
Գնացեալ յառաջ Պօխճայ ատան:

| 66բ | Չգեալ երկաթ դէմ յանդիման,
Մինչ գԱւետիքն առին տարան,
Չոր 'ի տանելն յԱւրատ ատան,
Իբրու դուռսան 'ի նա հասան:

Եդին գԱւետիքն 'ի մէջ նորայն,
Առեալ տարան Ֆրոանկաստան,
Ապա չավուշն որ յետ նոցայն,
Հանեալ ձգեալ այլ իմն ատայ:

Չոր եւ 'ի գալ չավուշին այն,
Հարցաքննեալ որոնական,
Թէ ո՞ւր տարար գԱւետիքն այն,
Ո՞րչ է մարմնով, թէ՞ բան մի արան:

Եւ նա պատմեալ զգործն ամենայն,
Թէ՛ Չէթէ մի եկաւ դուռսան,
Ըզմեզ արար գերի իւրեան,
Առին տարան այլ իմն ատան:

Չիս հանեցին նաւէ նոյնժամ,
Եւ գԱւետիքն առին տարան,
Իսկ ես մնացի ի նոյն սահման,
Բայց զի՛նչ արին՝ չըգիտեմ ըզ գայն»:

| 67ա | Ըստ որում կըսկիծ մեծ ընկա-
լան,

Թէ սոքա գայս դիազէն արան,
Չմեր վարդապետն առեալ տարան,
Մեծ եւ փոքունք ամենեքեան:

Ըսպանեցին ճըշմարտութեամբ,
Եւ կամ խեխտեալ 'ի ծով արկան,
Թէ՛ Այս ինչ բան էր որ եղան,
Միշտ կոծէին արտասուական:

Եւ մինչ կային յայս վարանման,
Տեսէք թէ ինչ հըրաշք ցուցան,
Առ 'ի Տեառնէ էր այս նըշան,
Չարմանալի զոր գործեցան:

Լուսաւորչի օր կիրակուան,
Յանկարծօրէն ըմբռնեցան,

⁵² Ըուայեա կամ ոայեա՝ արաբերէնէն փոխառեալ թրքերէն՝ հպատակ:

⁵³ Չավուշ՝ թրքերէն բազմիմաստ բառ, որ գործածուած է տասնապետ, նամակատար, սուլթանական պալատի մէջ ժողովականներու ծառայող պաշտօնեայ իմաստներով:

⁵⁴ Չէթա՝ թրքերէն՝ հրոսակ, աւազակ:

⁵⁵ Գուռսան՝ արաբերէնէն փոխառեալ թրքերէն՝ ծովանէն:

Պատրիարքունքն երկոքեան⁵⁶,
եւ վեզիրին յառաջ տարան:

Հարցեալ նոցա թ' այլ ֆրոանկ կան,
Զոր ի մէջ ձեր ասի եղան,
Պատասխանեալ նոքա զայս բան,
Թ' ամենեքեան յիման եկան⁵⁷:

|67բ| Զոր ըմբռնեալ է ըստ մարդկան,
Որոնելով 'ի Ղալաթան,
Քանզի թէպտիր⁵⁸ էին մարդկան,
Զոր վէզիրէն առաքեցան:

Բերեալ զնոսա յառաջ ատեան,
Այսպանելով անարգական,
Ապա այս 'ի՞նչ է, (ասէ)՝ Որք գըտան,
Ֆրոանկաց ժամըն 'ի Ղալաթիայն:

Դուք այլ ֆրոանկ էք յետ սոցայն,
Միաբանեալ խորհրդակական,
Ընդ որում ետ սաստիկ հրաման,
Առ ի քիւրէկն առաքեցան:

Գըտեալ ըզտէր Միքայէլն այն,
Որ 'ի քաղքէ հարբերդէն այն,
Կապա հագոյց փաթրիկովթեան⁵⁹,

Հրաման տուեալ խիստ բարկական:

Շուտով գտէք զդառցածսըն այն,
եւ մի՛ պահէք մէջ ձեր զնոքայն,
Զոր մինչ առին զայս հրրաման,
Կալան զամէնն զով ոք գըտան:

|68ա| Մինչ ի եէթմիշ⁶⁰ մարդ հաւաք-
ման,
Որ թէրսխանային մէջ լըցան,
Կէսքն այլ ի Ֆրոանկաստան փա-
խեան,
եւ այլքն յօտար երկիր կորեան:

Յետ մէկ քանի աւուր անցման,
Աւետիքէն թուղթ մի եկաւ,
Թ' այս ինչ բան էր ինձ եղան,
Զիս ֆրոանկներըն գերի տարան:

Զիս հանեցին Միսիս⁶¹ ատան,

⁵⁶ Նկատի ունի Կ. Պոլսոյ Մատթէոս Սարը եւ Մարտիրոս Երզնկացի պատրիարհները, որոնք կառավարութեան կողմէ ձեռքակալուած են Աւետիքի առեւանգումէն ետ՝ որպէս անոր առեւանգումին մասնակից դատադիրներ:

⁵⁷ *Իմանի եկան*՝ արաբերէն՝ հաւատքի եկան:

⁵⁸ Թէպտիր հաւամարար արաբերէն թէպտիր՝ կարգադրութիւն իմաստով:

⁵⁹ *Կապայ*՝ պարեգօտ, վերարկու: Սովորութիւն էր որ Սուլթանը, որպէս հաւանութեան նշան, սկիտի մուշտակէ պատրաստուած վերարկու հագցնէր իր այն բարձ-

րաստիեան պաշտօնեաներուն, որոնց գործունէութենէն զոհ էր, այնպէս որ «հագցնել»-ու արարողութիւնը կը խորհրդանշէր սուլթանին հաւանութեան արժանանալով՝ նոր պաշտօն ստանձնել: Հոս «Կապա հագոյց փաթրիկութեան» նախաստութեամբ հեղինակը կ'ակնարկէ Միքայէլ հարբերդցին Կ. Պոլսոյ փաթրիկ պատրիարհ նշանակուելու փաստին:

⁶⁰ *Եէթմիշ*՝ քրեւերէն՝ եօթանասուն:

⁶¹ Հեղինակը (կամ գրիչը) շփոթի մէջ է, երբ Աւետիքը կը հասցնէ Միսիս՝ Կիլիկիա, մինչդեռ այն պիտի ըլլայ Սիկիլիոյ Մետինա կամ Միսինա ծովեզերեայ քաղաքը: Աւետիք պիտի ըսէր «...բերեալ զիս ի Միսինա, որ է Ըսպանեօյ, Ե. (5) ամիս բանդ կրեցի...» (Փրգ. 28, տես՝ *Manuscripts arméniens de la Bibliothèque nationale de France*, էջ 50):

Արգելին բանտ մի որպէս զընտան,
Երկաթակապ մարմնոյս վերան,
Ո՛չ կարեմ ձեռքս տանել բերան:

Ազատեցէ՛ք զիս գերութեան,
Զի մեռանիմ օտարական,
Զի ո՛չ ունիմ լեզու գիտման,

Ո՛չ ֆրոնակերէն, ո՛չ տաճկական:

Ընդ որում թողթս աղաչական,
Առեալ վեզիրին յառաջ տարան,
Անտի թագաւորին տիւան,
Բողոք բարձեալ ամենեքեան:

MIHRAN MINASSIAN

UNPUBLISHED HISTORICAL EVIDENCE ABOUT PATRIARCH AVETIK‘ EVDOKATS‘I

Keywords:

Patriarch Avetik‘ Evtokiats‘i, French Ambassador Charle Ferriol, Patriarch Mik‘ayel Kharberts‘i, Catholicos-Patriarch of Caesarea Matt‘eos-Sare, Patriarch Martiros III Erznkats‘i K‘iulhanchean, Armenian Patriarchy of Constantinople, Catholic propaganda, anti-Catholic struggle.

This article presents a poem written in the 1710s concerning some turbulent ecclesiastical developments inside the Constantinople Armenian community. It is an important source and contains valuable details about the historical events of that period.

The protagonist of the work is the Armenian Patriarch of Constantinople Avetik‘ Evtokiats‘i (1657-1711), a staunch opponent of the Catholic propaganda. Charles Ferriol, the French ambassador to the Ottoman Empire, in collaboration with several Armenian Catholics and Jesuits, kidnapped the patriarch and took him to France, where after six years of detention in various prisons he was forced to convert to Catholicism; later he was released from prison and soon died. Many researchers identify Avetik‘ Evdokats‘i as the so-called “Man in the Iron Mask.” The fact of the abduction of Patriarch Avetik‘ is exceptional in its kind and has no analogues in the church history.

Avetik‘ Evtokiats‘i was one of the prominent Armenian church leaders of his time, who built and rennovated many churches and monasteries. He is also an author of several religious hymns and a skilled copyist of manuscripts.

The work published here is a poetic presentation of the events related to the abduction of Patriarch Avetik' by an unknown adherent of the Armenian Apostolic Church. As an eyewitness, he gives a detailed account of the events.

The poem was written shortly after the abduction of the Patriarch (1706), under the fresh and direct impression of the events, when he was still alive and tearfully begged his supporters to make every effort to free him. The work is in Grabar with numerous Turkish words. It has been extracted from the manuscript of the Bzommar Monastery under the number 142 (18th century). The specific time and place of writing, the names of copyist and of the owner of the manuscript are unknown to us.

МИГРАН МИНАСЯН

НЕОПУБЛИКОВАННОЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ СВИДЕТЕЛЬСТВО О ПАТРИАРХЕ АВЕТИКЕ ЕВДОКАЦИ

Ключевые слова: патриарх Аветик Евдокаци, французский посол Каролос (Шарль) Фериоль, патриарх Микаел Харбердци, католикос-патриарх Кесарийский Матеос-Сар, патриарх Мартирос III Ерзнкаци Кюланчян, Константинопольская Армянская патриархия, католическая пропаганда, антикатолическая борьба.

В данной статье впервые представлена поэма 10-х гг. XVIII века, посвященный бурным церковным процессам в Константинопольской армянской общине. Это важный источник, содержащий ценные подробности об исторических событиях указанного периода.

Главным действующим лицом поэмы является константинопольский армянский патриарх Аветик Евдокаци (1657-1711), ярый противник католической пропаганды в армянской церковной среде. Французский посол в Османской империи Шарль Фериоль, в сотрудничестве с несколькими армянами-католиками и иезуитами, похитил патриарха и вывез во Францию, где он, после шестилетнего содержания в различных тюрьмах, под принуждением перешел в католичество, затем освобожден из заключения и вскоре умер. Мно-

гие исследователи отождествляют Аветика Евдокаци с так называемым “Человеком в железной маске”. Факт похищения патриарха – своего рода исключение, не имеющее аналогов в истории церкви.

Аветик Евдокаци – один из значительных церковных деятелей своего времени, построивший и отреставрировавший множество церквей и монастырей. Он также автор религиозных гимнов и искусный переписчик рукописей.

Публикуемая поэма – стихотворное изложение событий, связанных с похищением патриарха Аветика, неизвестного автора, приверженца Армянской Апостольской церкви. Как очевидец, он часто упоминает подробности событий.

Поэма написана через некоторое время после похищения патриарха (1706), под непосредственным впечатлением от событий, когда патриарх еще был жив и слезно молил своих сторонников приложить все усилия для своего освобождения.

Публикуемое произведение, написанное на грабаре с вкраплением множества турецких слов, извлечено из рукописи Бзоммарского монастыря под номером 142 (XVIII век). Конкретное время и место написания, переписчик и владелец рукописи неизвестны.